ЗМІСТ

Вогнем і мечем: Роман: У 2 т: Т. 2

Повна версія документа на **medlit.com.ua**

Про книгу

Роман "Вогнем і мечем" є першою частиною славетної трилогії лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича, написаної на історичному матеріалі XVII століття. У творі змальовано національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

Генрик СЕ

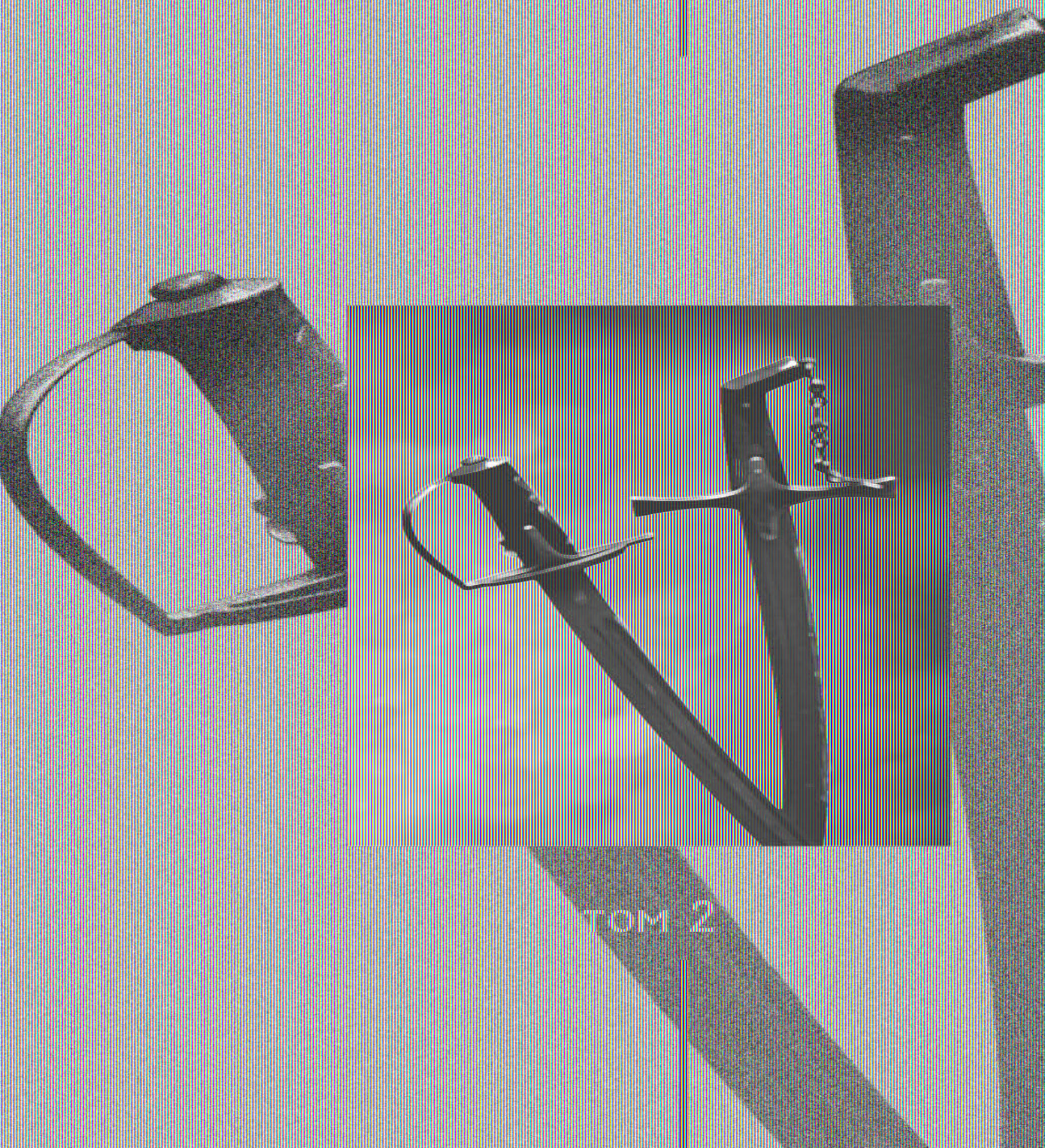

Том 2

© Видавництво "НК-Богдан"

www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-7946-4

Генрик Сенкевич

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

У двох томах

Henryk Sienkiewicz

OGNIEM I MIECZEM

TOM DRUGI

Генрик Сенкевич

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

ТОМ ДРУГИЙ

З польської переклавЄвген Литвиненко

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Ogniem i mieczem. Powieść. T. I, II.
Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.
Ілюстрації публікуються з дозволу
Zodiak Jerzy Hoffman Film Production SP. Z O.O.
Складаємо щиру подяку кінорежисерові Єжи Гоффману за люб’язно наданий ілюстративний матеріал

Роман “Вогнем і мечем” є першою частиною славетної трилогії лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича, написаної на історичному матеріалі XVII століття.

У творі змальовано національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавця.

РОЗДІЛ І

Погожої літньої ночі на правому березі Валадинки рухалося у напрямку Дністра кільканадцятеро вершників.

Йшли дуже поволі, майже нога за ногою. Попереду, на кілька десятків кроків випереджаючи інших, ніби у передовій варті, їхало двоє, але, не маючи, певно, причин остерігатися, вони не розглядалися довкола, а весь час перемовлялися, причому мало не щохвилини притримували коней, оглядаючись на решту почту, і тоді один із них покрикував:

— Помалу там! Помалу!

І почет іще дужче сповільнював крок, ледь-ледь посуваючись уперед.

Нарешті, виїхавши з-за пагорба, що затуляв їх своєю тінню, вершники опинилися на просторі, залитому місячним сяйвом, і відразу стала зрозумілою обережність: посередині гурту двоє коней, що йшли поряд, несли прив’язану до сідел люльку, а в ній хтось лежав.

Срібне проміння освітлювало бліде обличчя й заплющені повіки.

За люлькою їхало десятеро озброєних вершників. По списах без прапорців можна було впізнати, що це козаки. Одні вели за повід нав’ючених коней, другі їхали впорожні, але якщо ті двоє, котрі їхали попереду, здавалося, не звертали на довкілля аніякісінької уваги, ці з побоюванням і тривогою озиралися навсібіч.

Проте місцевість здавалася цілковитою пустелею.

Тишу порушували тільки стукіт кінських копит та окрики одного із передніх вершників, котрий час від часу повторював свою засторогу:

— Помалу! Обережно!

Нарешті він звернувся до свого супутника.

— Горпино, далеко ще? — спитав він.

Супутник, що звався Горпиною і насправді був переодягненою у козацьку одежу дебелою дівкою, поглянув на зоряне небо й відповів:

— Не далеко. До півночі будемо. Минемо Вороже урочище, потім Татарський розліг, а там уже й Чортів яр. Ой! Після півночі й до третіх півнів туди ліпше не потикатися. Мені байдуже, а вам кепсько може бути, ой кепсько.

— Знаю я, — мовив той, що питав, — тобі сам чорт брат, але й на чорта є управа.

— Чорт не чорт, а управи досі ніхто не знайшов, — відповіла Горпина. — Ти б, соколику, хоч би й цілий світ обшукав, а ліпшої схованки для своєї князівни не знайшов. Тут після півночі ніхто не пройде, хіба що зі мною, а в яру узагалі жива людина ногою не ступала. Хто поворожити прийде, той біля яру зупиниться й на мене чекає, аж поки вийду. Не бійся. Не прийдуть сюди ні ляхи, ні татари, ні будь-хто інший. Чортів яр страшний, сам побачиш.

— Нехай собі буде страшний, а я приходитиму сюди стільки, скільки захочу.

— Звісно, приходитимеш удень.

— Коли схочу. А стане чорт поперек дороги, роги вправлю.

— Ех, Богуне, Богуне!

— Ой, Донцівно, Донцівно! Ти про мене не турбуйся. Візьме мене чорт, не візьме — не твоє діло, тобі ж я скажу: водися ти зі своїми чортами скільки душі влізе, аби тільки князівна біди не знала, бо якщо їй щось станеться, тебе у мене з рук ні чорти, ні упирі не вирвуть.

— Якось уже мене топили, ще коли ми з братом на Дону жили, а вдруге, у Ямполі, кат голову поголив — тож мені тепер ніщо не страшне. Але тут інша річ. Я із приязні до тебе від нечистої сили стерегтиму її, волосині з голови не дам упасти, а людей їй у мене нема чого боятися. І від тебе вона нікуди не втече.

— Ох ти, сово! Якщо так, навіщо тоді біду мені наворожила, чому кричала на вухо: “Лях при ній! Лях при ній!”?

— То не я говорила, то духи. Але, може, щось змінилося. Завтра поворожу тобі на млиновому колесі. Вода усе скаже, тільки довго треба дивитися. Сам побачиш. Але ж ти лютий пес: скажеш тобі правду — розгніваєшся і за обух хапаєшся...

Розмова урвалася, чути було тільки стукіт копит об каміння і якісь звуки, що долинали від річки, схожі на стрекотання польових коників.

Богун і вухом не повів, хоч серед ночі такі звуки могли здивувати. Він підвів голову на місяць і глибоко задумався.

— Горпино, — мовив по хвилі.

— Що?

— Ти чаклунка, ти мусиш знати. Чи правда, що є таке зілля: як нап’єшся його — і нелюба покохаєш? Любисток, здається?

— Любисток. Але твоїй біді й він не зарадить. Якби князівна іншого не кохала, годі було б із неї й ковточка, але якщо кохає, знаєш, що буде?

— Що?

— Іще сильніше покохає того, іншого.

— А згинь ти зі своїм любистком! Ворожити вмієш, а порадити — ні.

— Ось послухай: я інше зілля знаю, що в землі росте. Хто його відвару вип’є, два дні й дві ночі пластом лежатиме, не знатиме, на якому він світі. Я їй дам цього зілля, а ти...

Козак затрясся в сідлі і втупив у чаклунку свої очі, що палали у пітьмі.

— На що ти натякаєш? — спитав він.

— *Та й по всьому!* — вигукнула відьма й вибухнула гучним сміхом, наче кобилиця заіржала.

Сміх цей зловісною луною покотився ущелинами ярів.

— Сучка! — сказав отаман.

Очі його поволі згасали, він знову замислився, а потім заговорив ніби сам до себе:

— Ні, ні! Коли ми Бар брали, я перший до кляштору ввірвався, щоб її від п’яного наброду захистити і розчерепити голову кожному, хто хоч пальцем її торкнеться, а вона себе ножем і тепер світу Божого не бачить... А мацни її рукою, знов за ніж ухопиться або в річку скочить — не вберегти її тобі, нещасному!

— Ти душею лях, не козак, якщо по-козацькому не хочеш дівки приневолити...

— Якби то я був лях! — вигукнув Богун. — Якби то я був лях! — І від різкого болю за голову обіруч схопився.

— Причарувала тебе ця ляшка, — буркнула Горпина.

— Ой, здається, причарувала! — журливо відповів Богун. — Щоб мене перша куля не минула, щоб мені на палі собі життя скінчити... Одна вона у цілім світі потрібна мені, і ця одна мене не хоче!

— Дурний ти! — гнівно вигукнула Горпина. — Вона ж твоя!

— Стули пельку! — скипів козак. — А якщо вона заподіє собі смерть, тоді що? Та я себе роздеру, тебе розірву, макітру об камінь розіб’ю, людей кусатиму, як пес! Я б душу за неї віддав, славою козацькою пожертвував, утік би аж за Ягорлик, полк би свій покинув,

хоч на край світу подався б, аби тільки з нею... З нею хочу жити, біля неї здохнути... От що! А вона себе ножем! І через кого? Через мене! Ножем себе! Чуєш?

— Нічого з нею не станеться. Не помре.

— Якщо помре, я тебе до дверей цвяхами приб’ю.

— Нема над нею твоєї волі.

— Нема, нема. Хай би вона мене ножем шпортнула, хоч би й убила, і то було б ліпше.

— Дурна ляшка. Чого б їй не прихилитися до тебе з доброї волі! Де вона кращого знайде?

— Допоможи мені, а я тобі дукатів горщик насиплю, і перлів теж. Ми у Барі добре підмолотилися, та й до того брали.

— Ти багатий, як князь Ярема, і славний. Тебе, кажуть, сам Кривоніс боїться.

Козак махнув рукою.

— Що мені з того, *коли серце болить...*

І знов запанувало мовчання. Берег річки ставав дедалі дикіший і пустельніший. Біле сяйво місяця робило химерними обриси дерев і скель. Нарешті Горпина сказала:

— Ось воно, Вороже урочище. Далі треба вкупі їхати.

— Чому?

— Пропаще місце.

Вони притримали коней, і за хвилину задні наздогнали їх.

Богун звівся на стременах і заглянув у люльку.

— *Спить?* — запитав він.

— *Спить,* — відповів старий козак, — *солодко, як дитина.*

— Я їй сон-трави дала, — мовила відьма.

— Помалу, обережно, — зауважив Богун, не зводячи очей із сонної, — *щоби ви її не розбудили. Місяць їй просто в личко заглядає, серденьку моєму.*

— *Тихо світить, не розбудить,* — шепнув один із молодців.

І загін рушив далі. Невдовзі прибули до Ворожого урочища. Це був пагорб над самісінькою річкою, невисокий і округлий, ніби щит, що лежав на землі. Місяць заливав його сяйвом, освітлюючи біле, розкидане по ньому каміння. Де-не-де воно лежало окремо, подекуди купами, ніби рештки якихось будівель, руїни розвалених замків і

костьолів. Подекуди із землі, ніби цвинтарні надгробки, стирчали кам’яні плити. Увесь пагорб скидався на одну величезну руїну. Може, колись давно, ще за часів Ягелла, тут і вирувало людське життя, але зараз пагорб і вся довколишня місцевість, аж до Рашкова, були глухою пустелею, у якій селився тільки дикий звір, а ночами нечиста сила водила свої танки.

Справді-бо, ледве загін піднявся до половини висоти узгір’я, як легенький досі вітерець обернувся на справжній вихор, що почав облітати пагорб із похмурим, зловісним свистом, і тоді молодцям здалося, ніби з руїн долинають тяжкі зітхання, вириваючись із здушених грудей, жалібні стогони, сміх, плач, скигління дітей. Усе узгір’я почало оживати, волати різними голосами. Із-за каміння, здавалося, виглядали високі темні постаті; тіні химерних обрисів тихо прослизали між валунами, у далині поблискували в мороці якісь вогники, неначе вовчі очі, нарешті, з другого кінця пагорба, де найгустіше лежали купки каміння й руїн, почулося низьке горлове виття, якому враз заокселентували інші голоси.

— *Сіроманці?* — прошепотів молодий козак, звертаючись до старого осавула.

— Ні, це упирі, — відповів осавул іще тихіше.

— *О! Господи помилуй!* — перелякано закричали інші, скидаючи шапки і ревно хрестячись...

Коні почали нервово прясти вухами й хропти. Горпина, що їхала попереду всіх, півголосом бурчала незрозумілі слова, ніби сатанинську молитву читала. Аж коли прибули на другий кінець пагорба, вона обернулася й сказала:

— Ну, все. Тут уже добре. Я їх закляттям відганяла, а то вони надто голодні.

Усі полегшено зітхнули. Богун із Горпиною знову поїхали вперед, а молодці, котрі хвилину тому боялися перевести дух, почали перешіптуватися й розмовляти. Кожен пригадував, що в нього колись трапилося з духами або упирями.

— Якби не Горпина, ми б не пройшли, — сказав один.

— Сильна *відьма.*

— А наш отаман *і дідька не боїться.* Не дивився, не слухав, тільки зі своєї милоданки очей не зводив.

— Якби із ним прилучилося те, що зі мною, він не був би такий безпечний, — озвався старий осавул.

— А що з вами, батьку Овсивію, прилучилося?

— Їхав я раз із Рейментарівки до Гуляйполя, їхав уночі повз цвинтар. Аж *бачу*, стриб щось іззаду з могили на кульбаку. Обертаюся: дитя, блідесеньке, аж посиніле!.. Певно, татари у ясир вели з матір'ю і воно померло нехрещеним. Оченята, як свічки, горять, і скімлить, скімлить! Перескочило із сідла мені на шию і, чую, кусає за вухо. *О Господи*, упир! Але недарма я у Волощині довго служив — там упирів більше, ніж людей, і там на них управу знають. Зіскочив я з коня і колодачем у землю. "Згинь! Пропади!" — а воно застогнало, вхопилося за ручку колодача і по лезу під траву втекло. Написав я на землі хрест і поїхав.

— То на Волощині стільки упирів, батьку?

— Кожен другий волох як помре — в упиря перекидається, і волоські найзатятіші. Там їх *бруколаками* звуть.

— А хто сильніший, батьку: *дідько* чи упир?

— *Дідько* сильніший, але упир затятіший. *Дідька* як здолаєш, то він тобі служитиме, а від упирів пуття ніякого, їм аби крові напитися. Але *дідько* завше отаман над ними.

— А Горпина над *дідьками* рейментує?

— Певно, що так. Поки жива, поти рейментує. Не май вона над ними сили, отаман би їй своєї зозулі не віддав, бо *бруколаки* на дівочу кров найласіші.

— А я чув, що їм до невинної душі зась.

— До душі зась, а до тіла вони доступ мають.

— Ой! Шкода ж буде красуні! Вона ж просто як кров із молоком! Знав наш *батько*, що брати в Барі.

Овсивій цмокнув язиком.

— Що й казати. Не *ляшка* — золото!..

— А мені її жаль, — сказав молодий козак. — Як ми її у люльку клали, вона білі рученьки свої склала і так просила, так благала: *"Убий, каже, не губи, каже, нещасливої!"*

— Не буде їй зле.

Подальшу розмову перебила, під'їхавши, Горпина.

— Гей, молодці, — мовила відьма, — це Татарський розліг. Але не бійтеся, тут тільки одна ніч на рік страшна, а Чортів яр і мій хутір уже

ось-ось.

І справді, невдовзі почувся собачий гавкіт. Загін входив у горловину яру, що тягся від річки під прямим кутом, такого вузького, що четверо кінних ледве могли їхати поруч. По дну його, мінячись у місячному сяйві, змійкою біг до річки струмок. Але по тому, як вершники просувалися вперед, круті, урвисті схили розступалися, утворюючи широку долину, з боків оточену скелями, що полого здіймалися вгору. Подекуди росли високі дерева. Вітру тут не було. Довгі чорні тіні від дерев лягали на землю, а на прогалинах, залитих місячним сяйвом, сильно виблискували якісь білі округлі й довгасті предмети, у котрих молодці з жахом упізнали людські черепи й кості.

Злякано озираючись довкола, козаки час від часу хрестилися. Аж ось удалині блиснув між деревами вогник, і враз прибігли два пси, страшні, великі, чорні, з палаючими очима. Побачивши людей і коней, вони завили й загавкали. Та ось почувся Горпинин голос, і собаки вгамувалися, із важким диханням і харчанням почали бігати довкола вершників.

— Аж моторошно, — шепотіли молодці.

— Це не пси, — буркнув Овсивій, і в голосі його звучало глибоке переконання.

Тим часом із-за дерев показалася хата, за нею стайня, а далі й вище — іще одна будівля. Хата на вигляд була добротна й велика, у вікнах світилося.

— Це моя садиба, — сказала Богунові Горпина, — а там млин, що зерна, крім нашого, не меле, але я *ворожиха*, на воді ворожу. Поворожу й тобі. Дівчина у світлиці мешкатиме, а якщо хочеш стіни прибрати, тоді її краще поки що у другій половині поселити. Стійте! Злазьте з коней!

Вершники зупинилися, а Горпина покликала:

— Черемисе! Агов! Агов! Черемисе!

Якась постать із пучком запалених трісок у руці вийшла на поріг хати і, піднявши вогонь над головою, мовчки придивлялася до прибульців.

Це був старий чоловік, страшенно потворний, маленький, майже карлик, зі сплющеним квадратним обличчям і розкосими, вузенькими, як щілини, очима.

— Що ти за чорт? — спитав у нього Богун.

— Ти його не питай, — мовила Горпина, — у нього язика відрізано.

— Ну ж бо, підійди ближче.

— Слухай, — вела далі дівка, — а може, ми князівну поки що у млині покладемо? А то молодці прибиратимуть світлицю й цвяхи забиватимуть, боронь Боже, ще розбудять.

Козаки, спішившись, заходилися обережно відв’язувати люльку. Богун сам турботливо за усім стежив і сам, узявшись у головах, підтримував люльку, коли її переносили до млина. Карлик, ідучи попереду, присвічував тріскою. Князівна, напоєна Горпининим відваром сон-трави, не пробудилася, тільки повіки в неї від світла тріски легенько тремтіли. Обличчя її у червоних відблисках здавалося рум’яним. Може, дівчину загойдували розкішні сни, бо вона солодко всміхалася під час цього дивного походу, схожого на похорон. Богун дивився на неї, і йому здавалося, що серце ось-ось вискочить у нього із грудей. *“Миленька моя, зозуле моя!”* — шепотів він тихо і грізно, хоч чудові риси його обличчя пом’якшилися і полум’яніли великим вогнем кохання, що спалахнув у ньому й огортав його дедалі дужче, — так вогонь, залишений мандрівцем, розгоряючись, охоплює дикі степи.

Горпина, йдучи поруч, зауважила:

— Прокинеться від цього сну — здоровою стане. Рана загоїться, вона одужає...

— *Слава Богу! Слава Богу!* — відповів отаман.

Тим часом молодці почали перед хатою знімати із шести коней величезні в’юки й вивантажувати килими, парчу та інші коштовності, узяті в Барі. У світлиці розпалили сильний вогонь; одні заносили покривала, другі оббивали дерев’яні стіни кімнати. Богун не лише подумав про безпечну клітку для своєї пташки, а й вирішив цю клітку прикрасити, аби неволя не здалася пташці нестерпною. Невдовзі, повернувшись із млина, він сам пильнував за роботою. Ніч уже добігала кінця, і бліде місячне сяйво вже згасло на маківках скель, а у світлиці ще приглушено стукали молотки. Проста світлиця дедалі більше скидалася на покій. Нарешті, коли вже стіни було завішено, а долівку застелено, сонну князівну принесли й поклали на м’які подушки.

Потім усе стихло. Тільки у стайні ще певний час лунали вибухи сміху, схожого на кінське іржання: це молода відьма, бавлячись на сіні з козаками, роздавала їм тумаки й поцілунки.

РОЗДІЛ ІІ

Сонце вже височенько підбилося у небі, коли наступного дня князівна розплющила зі сну очі.

Погляд її спершу упав на стелю і надовго на ній затримався, відтак оббіг усю кімнату. Свідомість, повертаючись, іще боролася в дівчині з рештками сонних видінь. На обличчі у неї були помітні здивування і неспокій. Де вона? Як тут опинилася і в чиїй вона владі? Уві сні усе це чи наяву? Що означає та розкіш, яка її оточує? Що з нею діялося досі?

Цієї миті страшні сцени взяття Бара зненацька постали у неї перед очима, мов живі. Вона пригадала все: різанину, коли тисячами знищували шляхтичів, міщан, ксьондзів, черниць і дітей; вимащені кров'ю обличчя простолюду, шиї й голови, пообмотувані нутрощами, які ще парували, п'яні зойки — судний день вирізаного до ноги міста; нарешті поява Богуна і викрадення. Вона пригадала собі й те, як у хвилину розпачу кинулася на підставлений власною рукою ніж, — і її чоло зросив холодний піт. Певно, ніж тільки ковзнув по руці, бо вона відчуває лише легкий біль, але водночас відчуває і те, що жива, що до неї повертаються сили і здоров'я, а ще князівна пам'ятає, що її довго-довго везли кудись у люльці.

Але де вона зараз? Чи в якомусь замку, чи її врятовано, відбито, чи вона у безпеці? І знову оббігає очима кімнату. Віконця у ній маленькі, шибки квадратні, як у сільській хаті, і світла крізь них не видно, бо замість шибок вони затягнуті білою плівкою. Невже це й справді сільська хата? Ні, не може бути, супроти цього свідчить її на диво розкішне убрання. Стеля над дівчиною затягнута величезним покривалом із пурпурного шовку в золотих зірках із місяцем; стіни не дуже високі, але геть оббиті парчею; на долівці лежить візерунчастий килим, ніби встелений живими квітами. Бовдур димоходу вкритий перським чепраком, усюди, починаючи від стелі й кінчаючи подушками, на яких спочиває її голова, — золоті торочки, шовки, оксамити. Яскраве денне світло, проникаючи крізь плівки шибок, наповнює кімнату, але пурпурні, темно-фіолетові й сапфірові оксамити вбирають його, створюючи врочистий веселковий напівморок. Князівна дивується, очам не вірить. Чи це якісь чари, чи, може, війська князя Ієремії відбили її у козаків і сховали в одному із князівських замків?

Дівчина побожно склала руки.

— Пресвята Богородице! Зроби так, щоби перше обличчя, котре з’явиться у дверях, було обличчям оборонця і приятеля.

Раптом крізь важку парчеву портьєру почулися звуки торбана, що линули здалеку, і водночас чийся голос, підспівуючи мелодії, почав знайому пісню:

Ой, цієї любості
Гірші од слабості!
Слабість перебуду,
Здоровіший я буду,
Вірного кохання
Повік не забуду.

Князівна підвелася на ложі, але в міру того, як слухала, очі її від жаху дедалі більше розширювалися, нарешті, страшенно скрикнувши, вона, як мертва, впала на подушки.

Гелена упізнала Богунів голос.

Але крик її, напевно, проник крізь стіни світлиці, бо за хвилю важкі портьєри зашелестіли, й сам отаман з’явився на порозі.

Князівна затулила очі руками, а поблідлі й тремтячі її вуста повторювали мов у лихоманці:

— Єзус-Мар’я! Єзус-Мар’я!

Проте вигляд, що її так налякав, утішив би не одні дівочі очі, бо молодцеве обличчя променіло, а убір аж сяяв. Діамантові ґудзики його жупана миготіли, як зорі в небі, ніж і шабля іскрилися самоцвітами, жупан зі срібної парчі й червоний кунтуш підкреслювали незвичайну красу смаглявого отамана — ставного, чорнобривого, гордовитого, найвродливішого з усіх українських молодців.

Тільки очі він мав затуманені, ніби вкриті серпанком зорі небесної, і дивився на неї покірливо, а бачачи, що страх не сходить із її обличчя, заговорив низьким і сумним голосом:

— Не бійся, князівно!

— Де я? Де я? — питала вона, дивлячись на нього крізь пальці.

— У безпечному місці, далеко од війни. Не бійся, душе моя мила. Я тебе сюди із Бара привіз, щоб не мала ти кривди ні від людей, ні од війни. Нікого у Барі не пощадили козаки, одна ти жива лишилася.

— А ти що тут, ваша милость, робиш? Чому мене переслідуєш?

— Я тебе переслідую? Боже мій милий! — І отаман розвів руками й захитав головою як людина, котру несправедливо скривдили.

— Я тебе, ваша милость, страшенно боюся.

— І чого ж ти боїшся? Накажеш — від дверей далі не піду: я раб твій. Мені б отут на порозі сидіти й у очі тобі дивитися. Я тобі лиха не бажаю. За що ти мене ненавидиш? О Боже милий! Ти у Барі, побачивши мене, ножем себе вдарила, хоч давно мене знаєш і могла б здогадатися, що я рятувати тебе прийшов. Не чужий я тобі — друг сердечний, а ти, князівно, за ніж мерщій!

У бліді князівнині щоки враз ударила кров.

— Бо про мене ліпше смерть, аніж ганьба, — сказала вона. — Якщо ти із мене поглумишся, присягаю, заподію собі смерть, хоч і душу цим загублю.

Очі дівчини спалахнули вогнем — отаман побачив, що нема чого жартувати з курцевичівською князівською кров’ю: згарячу Гелена виконає свою погрозу і наступного разу вже не схибить.

Тож він нічого не відповів, тільки, ступивши кілька кроків, сів під вікном на лаву, застелену золотистою парчею, і звісив голову.

Якусь хвилю тривало мовчання.

— Будь спокійна, — нарешті озвався Богун. — Поки я тверезий, поки мені горілка-матінка не задурила голови, поти ти для мене як ікона у церкві. А пити я відтоді, як тебе у Барі знайшов, перестав геть. До того я пив, ох і пив, біду свою у горілці топив. Що ж іще було робити? Але тепер у рот не візьму ні солодкого вина, ні паленки.

Князівна мовчала.

— Подивлюся на тебе, — провадив він далі, — зір красним личком натішу та й піду.

— Верни мені волю! — мовила дівчина.

— А хіба ти в неволі? Ти тут господиня. І куди вертатися хочеш? Курцевичі всі загинули, вогонь пожер села і міста, князя у Лубнах немає, усюди війна, ллється кров, кругом аж кишить козаками, жовнірами й ординцями. Хто тебе пошанує? Хто пожаліє, захистить, як не я?

Князівна звернула до неба очі, бо згадала, що є на світі хтось, хто і пригорнув би, і пожалів її, і захистив, але не хотіла вимовляти його імені, аби не дражнити лютого лева, — і враз глибокий смуток стиснув

її серце. Чи ще живий той, за ким крається її душа? Будучи у Барі, вона знала, що живий, бо відразу ж після від'їзду Заглоби до неї дійшла чутка про Скшетуського разом зі звісткою про звитяги грізного князя. Але скільки вже відтоді промайнуло днів і ночей, скільки могло відбутися битв, скільки небезпек йому зустрітися! Звістки про нього могли доходити тепер тільки через Богуна, питати якого вона не хотіла та й не сміла.

І голова її впала на подушки.

— Невже я маю ув'язненою тут лишитися? — простогнала вона. — Що я вже тобі, ваша милость, такого заподіяла, що ти ходиш за мною, як біда лиха?

Козак підвів голову і заговорив так тихо, що його ледве було чути:

— Що ти мені заподіяла, не знаю, але знаю: якщо я для тебе біда лиха, то й ти для мене біда лиха. Якби я тебе не покохав, був би вільний, як вітер у полі, і серцем вільний, і душею вільний, і славен, як сам Конашевич-Сагайдачний. Твоє личко — моя лиха біда, твої очі — моя лиха біда; ні воля, ні слава козацька мені не милі! На найліпших красунь і оком не повів, аж поки ти виросла і стала панною! Якось ми узяли галеру із найвродливішими дівчатами, котрих султанові везли, і жодна з них не зачепила мого серця. Порозкошували із ними брати-козаки, а потім я наказав кожній камінь на шию і у воду. Нікого не боявся, ні на що не зважав — війною на поганців ходив, здобич брав, і як князь у замку, так я у степу був. А тепер що? От сиджу тут, раб твій, благаю в тебе доброго слова і виблагати не можу, та й ніколи ще його не чув, навіть тоді, коли тебе брати і тітка за мене сватали. Ой, якби ти, дівчино, була для мене іншою, не сталося б того, що сталося: не перебив би я твоїх кревних, не побратався б із хлопами та бунтарями, але через тебе я розум утратив. Пішов би за тобою, хоч би куди хотіла, кров за тебе пролив би, душу б віддав. А тепер от сам кров'ю шляхетською замазаний, хоч колись я тільки татарву бив, а тобі здобич привозив — щоб ти у золоті й коштовному камінні ходила, як *херувим Божий*. Чому ж ти мене тоді не покохала? Ой, тяжко, ой, тяжко! Серце крається. Ні з тобою життя немає, ні без тебе, ні далеко, ні близько, ні на горі, ні в долині, *голубко ти моя, серденько моє*! Даруй мені, що я по тебе у Розлоги по-козацькому прийшов, із шаблею і вогнем, але я був п'яний гнівом на князів, та й горілку дорогою пив, харциз

нещасний. А потім, як ти від мене втекла, я просто як собака вив, їсти відмовлявся, а рани так боліли, що я смерть-матінку слізно благав забрати мене. А ти хочеш, щоб я тепер тебе віддав, щоб знову втратив, *голубко ти моя, серденько моє*!

Отаман замовк, бо голос йому урвався і з грудей вихоплювався майже стогін, а Геленине обличчя то рум’яніло, то блідло. Що більше незмірної любові чулося їй у Богунових словах, то глибша прірва відкривалася перед дівчиною — без дна, без надії на порятунок.

А козак, спочивши хвильку, опанував себе і мовив далі:

— Проси, чого хочеш. Ось, бачиш, як світлицю прибрано, — усе моє! Це здобич із Бара, на шістьох конях для тебе це привіз — проси, що хочеш: злата жовтого, шат блискучих, коштовностей, рабів покірних. Багатий я, свого маю досить, та й Хмельницький для мене добра не пожаліє, і Кривоніс теж, будеш як княгиня Вишневецька. Замків для тебе досхочу візьму, пів-України подарую, хоч я й козак, не шляхтич, але отаман бунчужний, під моєю рукою десять тисяч молодців ходить, більше, ніж під князем Яремою. Тож проси, чого хочеш, тільки не тікай від мене, тільки зостанься зі мною, *голубко*, і покохай мене!

Князівна підвелася на подушках, дуже бліда, але в її ніжному, премилому личку було стільки незламної волі, гордості й сили, що голубка сеї миті скидалася більше на орлицю.

— Якщо ти, ваша милость, чекаєш од мене відповіді, — сказала вона, — то знай же: хоч би мені вік довелося стогнати у твоїй неволі, я ніколи, ніколи тебе не покохаю, і нехай допоможе мені Бог!

Богун якусь хвилю боровся сам із собою.

— Ти мені таких слів не кажи! — мовив він хрипким голосом.

— Це ти мені не кажи про своє кохання, бо мене від нього беруть сором, гнів і образа. Я не для тебе.

Отаман підвівся.

— А для кого ж ти, князівно Курцевич? Якби не я, чия б ти була у Барі?

— Хто мені життя урятував, щоб приректи на ганьбу і волі позбавити, той мені ворог, а не приятель.

— А якби тебе хлопи вбили? Страх подумати!..

— Ніж би мене вбив, це ти його у мене вирвав!

— І не віддам, бо ти мусиш бути моєю! — вибухнув козак.

— Ніколи! Ліпше смерть!

— Мусиш і будеш.

— Ніколи.

— Ох, якби ти не була поранена, то після того, що сказала, я б іще сьогодні послав молодців до Рашкова і звелів би силою пригнати ченця, а завтра був би твоїм чоловіком. Та й що? Чоловіка гріх не кохати і не голубити! Чи ба, яка вельможна панна, для тебе козацька любов — образа і сором? А хто ти така, щоб мене мати за хлопа? Де твої замки і бояри, де війська? Чому тобі соромно? Чому кривдно? Я тебе на війні взяв, ти бранка. Ой, був би я хлоп, я б тебе нагаєм по білій спині уму-розуму навчив і без ксьондза твоєю красою порозкошував — якби хлопом був, не рицарем!

— Янголи небесні, рятуйте мене! — прошепотіла князівна.

А тим часом дедалі більша лють вимальовувалася на отамановому обличчі — гнів його виривався назовні.

— Я знаю, — сказав він, — чому тобі кривдно, чому ти мені опираєшся! Для іншого свій сором дівочий бережеш — але нічого з цього, поки я живий, поки я козак, не вийде! Голота твій шляхтич! Шибайголова! Лях лукавий! На погибель же йому! Ледве глянув, ледве покружляв у танці, й уже вона його, а ти, козаче, терпи, лобом об стінку бийся! Але я його дістану, шкуру накажу злупити, цвяхами приб’ю. Знай же ти, що Хмельницький іде на ляхів, а я йду з ним — і *голубка* твого знайду хоч під землею, а як повернуся, вражу його голову під ноги тобі кину.

Гелена не чула останніх слів отамана. Біль, гнів, рани, хвилювання, страх позбавили її сил — незмірна слабість розлилася по тілу, в очах потемніло, у голові запаморочилося, і вона без тями упала на подушки.

Отаман якийся час стояв, блідий від гніву, з піною на губах; раптом він побачив цю неживу, безсило закинуту назад голову, і з уст у нього вирвався майже нелюдський крик:

— *Уже по ній*! Горпино! Горпино! Горпино!

І впав на землю.

Дебела молодиця притьмом улетіла до світлиці.

— *Що з тобою*?

— Рятуй! Рятуй! — кричав Богун. — Убив я її, *душу мою, світло моє*!

— *Ти що, здурів*?

— Убив, убив! — стогнав отаман, заламуючи над головою руки.

Але Горпина, підійшовши до князівни, ураз збагнула, що це не смерть, а лише глибока непритомність, і, виштовхавши Богуна за двері, заходилася рятувати дівчину.

За хвилину князівна розплющила очі.

— Ну, *доню*, нічого тобі не сталося, — сказала чаклунка. — Ти, либонь, його злякалася і зомліла, але млість відійде і здоров’я повернеться. Ти як горіх дівчина, тобі ще довго на світі жити і щастям тішитися.

— Ти хто? — ледве одводячи голос, запитала Гелена.

— Я? Слуга твоя, як отаман звелів.

— Де я?

— У Чортовому яру. Тут кругом пустеля, нікого, опріч нього, не побачиш.

— А ти теж тут мешкаєш?

— Це наш хутір. Я Донцівна, брат мій полковникує у Богуна, добрими молодцями верховодить, а я тут сиджу й тебе пильную у твоєму золотистому покої. Не хата — терем! Аж в очі б’є! Це він для тебе усе це привіз.

Гелена глянула на вродливе обличчя дівки, і воно здалося їй сповненим щирості.

— А ти будеш до мене доброю?

Білі зуби молодої відьми блиснули в усмішці.

— Буду. Чом би не бути! — відповіла вона. — Але й ти будь доброю до отамана. Він сокіл, він славний молодець! Він тобі...

Тут відьма, нахилившись до Гелени, почала їй шепотіти щось на вухо, а під кінець вибухнула сміхом.

— Геть! — крикнула князівна.

РОЗДІЛ ІІІ

У ранці через два дні Донцівна з Богуном сиділи під вербою біля млинового колеса і дивилися на спінену на ньому воду.

— Пильнуй її, стережи, очей із неї не спускай, щоб ніколи із яру не виходила! — наказував Богун.

— У яру біля річки горловина вузька, а тут місця досить. Звели горловину камінням засипати, і будемо ми як на дні горщика, а як мені знадобиться, я знайду вихід.

— Чим же ви тут живете?

— Черемис під скелями кукурудзу садить, виноград вирощує і птахів сильцями ловить. Із тим, що ти привіз, їй нічого не бракуватиме, хіба що пташиного молока. Не бійся, із яру вона не вийде, і ніхто про неї не довідається, аби тільки твої молодці не пробалакалися.

— Я їм присягнути наказав. Молодці вірні — не розкажуть, хоч би їм ремінці зі спини краяли. Але ж ти сама казала, що до тебе люди поворожити ходять.

— Часом із Рашкова приходять, а часом, хто прочує, то й бозна-звідки. Але зупиняються біля річки, у яр ніхто не заходить, бояться. Ти бачив кістки. Були такі, що хотіли пройти, — то їхні кістки лежать.

— Ти їх мордувала?

— Хто мордував, той мордував! Хоче хто поговорити, чекає біля яру, а я до колеса йду. Що побачу у воді, те піду й розкажу. Зараз і тобі подивлюся, тільки не знаю, чи щось покажеться, бо не завше видно.

— Аби лиш лихого не побачити.

— Буде щось лихе, не поїдеш. І так ліпше б не їхав.

— Мушу. Мені Хмельницький у Бар листа писав, щоб повертався, і Кривоніс наказував. Тепер на нас ляхи ідуть великою силою, отже, й нам треба триматися купи.

— А коли повернешся?

— Не знаю. Буде велика битва, якої ще не бувало. Якщо нас поб’ють, тоді я тут сховаюся, якщо ми поб’ємо — вернуся по свою зозулю і до Києва з нею поїду.

— А як загинеш?

— На те ти й *ворожбитка*, щоб мені сказати.

— А як загинеш?

— *Раз мати родила*!

— Он як! А що мені тоді з дівчиною робити? Шию їй скрутити, чи що?

— Тільки торкнися, і я звелю тебе волами на палю посадити.

Отаман понуро задумався.

— Якщо загину, скажи їй, щоб мене *простила*.

— Ет, *невдячна* твоя ляшка, що за таку любов не кохає. Як на мене, я б тобі спротиву не чинила, угу!

Кажучи так, Горпина двічі тицьнула отамана кулаком під бік і вищирила в усмішці усі зуби.

— Іди до дідька! — мовив козак.

— Ну, ну! Знаю я, що ти не про мене.

Богун задивився у спінену на колесі воду, ніби сам хотів прочитати свою долю у піні.

— Горпино! — мовив по хвилі.

— Що?

— Як я поїду, вона за мною тужитиме?

— Якщо не хочеш по-козацькому її приневолити, може, воно й ліпше, що поїдеш.

— *Не хочу, не можу, не смію*! Вона заподіє собі смерть, знаю.

— Тоді ліпше, що поїдеш. Поки вона тебе бачить, і знати не хоче, а як посидить зо мною і з Черемисом місяць-другий — милішим їй станеш.

— Була б вона здорова, я знав би, що робити. Привіз би попа із Рашкова й наказав би нас пошлюбити, але зараз боюся, вона зі страху Богові душу віддасть. Сама бачила.

— Дай мені спокій! Навіщо тобі піп і вінчання? Нещирий ти козак, скажу тобі! Мені тут ні піп, ні ксьондз не потрібні. У Рашкові добрудженські татари стоять, іще накличеш їх на нашу голову, а прийдуть — тільки ти й бачив свою князівну. І що тобі на думку наверзлося? Їдь собі й повертайся.

— А ти дивись у воду і кажи, що бачиш. Кажи правду, не обманюй, хоч би мене й неживого побачила.

Донцівна підійшла до млинового жолоба й підняла другу заставку, що перекривала криничний водоспад; ураз бистра хвиля побігла по жолобу удвічі швидше, і колесо закрутилося жвавіше, аж поки

сховалося зовсім за водяним пилом; густа піна під колесом аж закипіла.

Відьма втупилася своїми чорними очима у цю кипінь і, схопившись за коси над вухами, заходилася кричати:

— Гуку! Гуку! Покажися! У колесі дубовому, у піні білій, у тумані ясному, злий чи добрий, покажися!

Богун наблизився і сів біля неї. На обличчі в нього були страх і гарячкова цікавість.

— Бачу! — вигукнула відьма.

— Що бачиш?

— Смерть мого брата. Двоє волів Донця на палю тягнуть.

— На дідька мені твій брат! — буркнув Богун, котрому нетерпеливилося дізнатись про інше.

Певний час чути було тільки гуркотіння колеса, що несамовито оберталося.

— Синя у мого брата голівонька, синенька, круки її дзьобають! — мовила відьма.

— Що іще бачиш?

— Нічого... Ой, який синій! Гуку! Гуку! У колесі дубовому, у піні білій, у тумані ясному, покажися!.. Бачу.

— Що?

— Битву! Ляхи тікають від козаків.

— А я женуся за ними?

— Бачу й тебе. Ти з малим рицарем зітнувся. Гай-гай! Бережися малого рицаря.

— А князівна?

— Нема її. Знов тебе бачу, а біля тебе той, хто тебе зрадить. Твій друг нещирий.

Богун то на піну дивився, то на Горпину і водночас напружено думав, щоб допомогти ворожінню.

— Який друг?

— Не бачу. Не знаю навіть, старий чи молодий.

— Старий! Напевно старий!

— Може, й старий.

— Тоді знаю, хто це. Він мене уже раз зрадив. Старий шляхтич із сивою бородою й більмом на оці. На погибель же йому! Але ж він мені

не друг.

— Він тебе підстерігає, ось знову показався. Постривай! А ось і князівна! У вінку із рути, у білій сукні, а над нею яструб.

— Це я.

— Може, й ти. Яструб... Чи сокіл? Яструб!

— То я.

— Постривай. Уже не видно... У колесі дубовому, у піні білій... Ого! Багацько війська, багацько козаків, ой багацько, як дерев у лісі, як будяків у степу, а ти над усіма, перед тобою три бунчуки несуть.

— А князівна при мені?

— Нема її, ти в обозі.

Знову настала хвилина мовчання. Колесо гурчало так, аж увесь млин здригався.

— Ой, а крові скільки, матінко рідна! А трупів, вовки над ними, круки! Мор страшний! Самі трупи! Самі трупи! Гай-гай, не видно нічого, тільки трупи і кров.

Раптовий подув вітру звіяв туман із колеса, і водночас вище над млином з’явився потворний Черемис із в’язкою дров на плечах.

— Черемисе, опусти щит шлюзу! — гукнула дівка.

Сказавши це, вона пішла до криниці помити руки й умитися, а карлик тим часом приборкав воду.

Богун сидів замислений. Пробудила його тільки, підійшовши, Горпина.

— Ти нічого більше не бачила? — спитав він її.

— Що показалося, те й показалося, далі й дивитися не треба.

— А не брешеш?

— Братовою головою присягаю, правду казала. Його на палю посадять — волами за ноги потягнуть. Мені його жаль. Та не одному йому смерть світить! Он скільки трупів показалося! Ніколи стільки не бачила! Буде велика війна у світі.

— А її ти, кажеш, бачила із яструбом над головою?

— Авжеж.

— І вона була у вінку?

— У віночку й білій сукні.

— А звідкіля ти знаєш, що той яструб — це я! Я тобі казав про того молодого ляха, шляхтича, може, то він?

Дівка зморщила брови й задумалась.

— Ні, — мовила по хвилі, труснувши головою, — *якби був лях, то був би орел*.

— Слава Богу! Слава Богу! Піду я зараз до молодців, щоб коней готували у дорогу. На ніч вирушаємо.

— Тож неодмінно вирішив їхати?

— Хмель наказував, і Кривоніс теж. Сама ж бачила: бути великій війні, та й у Барі я про те саме прочитав у листі від Хмеля.

Богун насправді читати не вмів, але соромився цього — здаватися простаком йому не хотілося.

— Ну то й їдь! — мовила відьма. — Щасливий ти — гетьманом станеш: три бунчуки я над тобою як оцю п’ятірню бачила!

— І гетьманом стану, і княжну *за жінку* візьму — не мужичку ж мені брати.

— Із мужичкою ти б не так розмовляв, а цієї ти соромишся. Ти мусиш бути ляхом.

— *Я ж не гірший*.

Сказавши це, Богун пішов у стайню, до молодців, а Горпина варити вечерю.

Увечері коні були готові в дорогу, але отаман не квапився їхати. Він сидів на купі килимів у світлиці з торбаном у руці й дивився на свою князівну, котра вже підвелася з ліжка, але, забившись у найдальший куток, тихо молилася, не звертаючи аніякісінької уваги на отамана, ніби його у світлиці й не було. Він же, навпаки, очима стежив від стіни за кожним її рухом, вухами ловив кожне її зітхання — і сам не знав, що з собою діяти. Щомиті розтуляв рота, аби почати розмову, і слова застрявали у нього в горлі. Бентежило отамана бліде, мовчазне обличчя суворістю своєю, що причаїлася у бровах і вустах. Таким його Богун досі ще не бачив.

І мимоволі згадалися йому колишні вечори у Розлогах, ніби наяву в пам’яті постали. Ось сидять вони з Курцевичами за дубовим столом. Стара княгиня лущить насіння, князі кидають кості із кубка, а він, так само, як і зараз, не зводить очей із прекрасної князівни. Але тоді й він бував щасливий, тоді, коли оповідав про свої походи з січовиками, а вона слухала і часом затримувала на ньому погляд своїх чорних очей, а малинові її вуста аж розтулялися від захоплення — так їй було цікаво.

Тепер же й не гляне. Тоді, бувало, коли він грав на торбані, вона і слухала, й дивилася, а в нього аж серце тануло. І диво з див: зараз він над нею пан, він узяв її в полон, вона його бранка, невольниця, — наказуй, що хочеш! — а тоді він, здавалося, був їй ближчим, мало не рівнею! Курцевичі були йому братами, отже, вона, їхня сестра, була для нього не лише зозулею, горлицею, наймилішою чорнобривою, а й ніби кревною. А зараз сидить перед ним горда, похмура, мовчазна, немилосердна панна.

Ой, аж гнів у ньому закипає! Показати б їй, як із козака глумитися, але він цю немилосердну панну кохає, кров за неї віддасть, і хоч би як здіймався у грудях гнів, щоразу якась невидима рука хапає його за чуба, а незнайомий голос гукає над вухом: “Стій!” А втім, якщо й вибухав він, як полум’я, то потім бився головою об землю. Тим і кінчалося. Тож і не знаходить собі козачисько місця, відчуває: тяжко їй із ним під одним дахом. Нехай би всміхнулася, слово добре мовила — він би їй до ніг припав і поїхав би до чорта в зуби, аби всю свою журбу, гнів, приниження у ляській крові втопити. А тут, перед цією князівною, він як невільник. Якби він не знав її раніше, якби це була узята з першого-ліпшого двору шляхтянка, він був би куди сміливіший, але це князівна Гелена, за яку він Курцевичам доземно вклонявся, за яку і Розлоги, і все, що мав, ладен був віддати. Тим сором’язніше він себе перед нею почуває, тим дужче він перед нею ніяковіє.

Час спливає, знадвору чути голоси молодців, котрі, напевно, уже в кульбаках сидять і на отамана чекають, а отаман потерпає від страждань. Яскраве полум’я трісок падає на його обличчя, на багатий кунтуш і на торбан, а вона хоч би глянула! Отаманові й гірко, і гнівно, і тоскно, і соромно. Хочеться попрощатися ніжно, але страшно, боїться він, що не буде це прощання таким, якого душа прагне, що поїде він із гіркотою, з гнівом, із болем.

Ех, якби це була не князівна Гелена, не князівна Гелена, котра вдарила себе ножем і котра хоче заподіяти собі смерть... Але ж мила, мила вона йому! І що немилосердніша й гордовитіша, то миліша!..

Аж раптом під вікном заіржав кінь.

Отаман набрався духу.

— Князівно, — почав він, — мені вже час у дорогу.

Гелена мовчала.

— А ти мені не скажеш: із Богом?

— Їдь, ваша милость, із Богом! — поважно відповіла князівна.

У козака стислося серце: вона сказала те, чого він чекав, але слова ці мовлено не так, як він хотів почути.

— Знаю я, — провадив він далі, — що ти гніваєшся на мене, що ти мене ненавидиш, але, скажу тобі, інший був би на тебе сердитіший за мене. Я привіз тебе сюди, бо не міг інакше, але що я тобі лихого зробив? Чи не ставився до тебе, як належить, як до королівни? Скажи мені. Чи такий уже я харцизяка, що тобі для мене й доброго слова мовити шкода? А ти ж у моїй владі.

— У Божій я владі, — відповіла вона так само, як і досі, поважно, — але за те, що ти, ваша милость, при мені стримуєшся, дякую тобі.

— Ну що ж, і за це спасибі. Поїду. Може, пошкодуєш іще, може, занудьгуєш!

Гелена мовчала.

— Жаль тебе тут саму лишати, — сказав Богун, — жаль від'їздити, але мушу. Легше було б, якби ти усміхнулася, якби благословила від щирого серця. Що мені зробити, аби тебе до себе прихилити?

— Поверни мені волю, а Бог тобі усе простить, і я прощу, і молитися за тебе буду.

— Ну, може, ще й будеш, — відповів козак, — може, ти ще пошкодуєш, що була до мене така сувора.

Богун спробував купити прощальну хвилину хоч би за напівобітницю, якої й думав дотримуватися, і домігся свого: вогник надії блиснув у Геленіних очах, і суворість зникла у неї з обличчя. Вона переплела руки на грудях і втупила в отамана свій ясний погляд.

— Якби ж ти...

— Ну, не знаю... — тихо мовив козак, бо разом і сором, і жалість стиснули йому горло. — Зараз я не можу, не можу... — орда стоїть у Дикому полі, чамбули усюди рискають, від Рашкова добруджські татари йдуть — не можу, страшно, от вернуся... Я при тобі *дитина*. Ти зі мною, що схочеш, зробиш. Не знаю!.. Не знаю!..

— Нехай допоможе тобі Господь, нехай же допоможе Пресвята Діва... Їдь із Богом!

І простягла йому руку. Богун підскочив і впився у неї губами. Та ось він підвів голову, зустрів серйозний погляд — і відпустив руку. Але,

задкуючи до дверей, уклонявся низько, по-козацькому, на порозі ще бив поклони і, нарешті, зник за портьєрою.

Невдовзі знадвору почулася жвава й гучна розмова, брязкіт зброї, а згодом і підхоплена кількома голосами пісня:

Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж другами,
На довгії літа,
До кінця світа...

Голоси й кінський тупіт дедалі швидше віддалялися і вщухали.

РОЗДІЛ IV

— Справжнє чудо Господь Бог над нею уже раз явив, — сказав пан Заглоба Володийовському і Підбип’яті, сидячи на квартирі у Скшетуського. — Справжнє чудо, кажу вам, бо дав мені змогу із собачих рук її вирвати і впродовж усієї дороги вберегти; сподіватимемося, що й далі він над нею і над нами змилується. Аби тільки вона жива була. Та щось мені нашіптує, ніби Богун її знову викрав. Адже зважте самі, ваші милості: язики нам казали, що він після Полуяна у Кривоноса першою рукою став — аби його чорти вхопили! — отже, при взятті Бара мусив неодмінно бути.

— У такому скопищі нещасних він міг її і не знайти. Адже там тисяч двадцять люду викосили, — зауважив пан Володийовський.

— Ти його, ваша милость, не знаєш. А я присягнути ладен: він знав, що вона у Барі. Отож не може бути інакше: тільки Богун її від різанини врятував і кудись вивіз.

— Не вельми ти нас утішив, ваша милость, бо я на місці пана Скшетуського волів би, щоб вона ліпше загинула, аніж опинилася у плюгавих отаманових руках.

— А це не втіха, бо якщо вона загинула, то зганьбленою...

— Розпука! — мовив Володийовський.

— Ох, розпука! — повторив пан Лонгінус.

Заглоба заходився смикати вуса й бороду, аж раптом вибухнув:

— А щоб їх парші з’їли, увесь цей рід пресобачий! Щоб із їхніх бебехів поганці тятив наробили!.. Бог сотворив усі нації, але ця — не інакше, як сатани творіння, содоміти! Бодай усі їхні матері більше не народжували!

— Не знав я цієї вродливої панни, — журливо сказав пан Володийовський, — але волів би, щоб ліпше мене біда спостигла.

— А я її однісінький раз у житті бачив, та як згадаю, такий жаль бере, що й жити не хочеться! — озвався пан Лонгінус.

— Це вам! — вигукнув пан Заглоба. — А як же мені, котрий батьківською любов’ю до неї пройнявся і з такого, можна сказати, болота витяг?.. Як мені?

— А як же панові Скшетускому? — спитав Володийовський.

Довго так бідкалися рицарі, а потім замовкли.

Першим отямився пан Заглоба.

— Невже нема ніякої ради? — спитав він.

— Якщо нема ради, наш обов’язок — помститися, — відповів пан Володийовський.

— Скоріше б Господь послав генеральну битву! — зітхнув пан Лонгінус. — Кажуть, ніби татари уже переправилися і в полях кошем стали.

На що пан Заглоба:

— Не може бути, щоб ми напризволяще небогу лишили, нічого не зробивши для її порятунку. Достатньо я вже свої старі кості натовк, мандруючи по світу, мені б тепер вигрівати їх десь у теплі й спокої, але заради цієї небоги я знову хоч і в Стамбул піду, хоч знову хлопського сіряка вдягну і торбан візьму, на який без огиди дивитися не можу.

— Ваша милость на всякі такі штуки зугарний, придумай щось, — сказав пан Підбип’ята.

— Та мені сила-силенна способів на думку спадає. Якби князь Домінік знав хоч половину, Хмельницький давно б уже, випотрошений і за задні ноги підвішений, на шибениці гойдався. Я і зі Скшетуським про це говорив, але з ним тепер ні про що не домовишся. Біль сердечний у ньому запікся і дошкуляє йому гірше від хвороби. Ви його пильнуйте, щоб він із глузду не з’їхав. Часто трапляється, що від великого смутку mens[1] починає бродити, як вино, аж поки скисне.

— Буває таке, буває! — підтвердив пан Лонгінус.

Пан Володийовський нетерпеливо засовався на місці й спитав:

— Який же ти спосіб придумав, ваша милость?

— Що я придумав? А от що. Найперше нам треба дізнатися, чи жива ще вона, наша небога наймиліша, — нехай її янголи оберігають від усякого лиха! — а дізнатися про це можна або знайшовши серед князівських козаків вірних і певних людей, котрі згодяться нібито до козаків утекти, заприятелювати з Богуновими молодцями і про що-небудь від них довідатися...

— У мене є драгуни русини! — перебив його пан Володийовський. — Я таких людей знайду.

— Постривай, ваша милость... або взяти язика із тих гультяїв, котрі Бар брали: а раптом їм щось відомо. Усі вони дивляться на Богуна із захопленням, до шмиги їм його сатанинська вдача; пісень про нього

співають — бодай їм у горлі загнилося! — та по подвиги його, які були і яких не було, один поперед одного просторікують. Якщо він нашу небогу викрав, вони не можуть цього не знати.

— То можна і людей послати, і про язика постаратися, одне одному не вадить, — зауважив пан Підбип’ята.

— Ти як в око вліпив, ваша милость. Якщо ми дізнаємося, що вона жива, — це найголовніше. Тоді ви, ваші милості, якщо від щирого серця Скшетуському пособити хочете, віддайтеся усі під мою руку, бо в мене досвіду найбільше. Поперевдягаємося у хлопів і спробуємо рознюхати, де він її сховав, а як рознюхаємо, то, я тому голова, що вона наша буде. Найбільше ризикуємо ми зі Скшетуським, бо Богун нас пам’ятає, не дай Боже помітить — матері рідні нас потім не впізнають, зате вас двох, ваші милості, він у вічі не бачив.

— Мене бачив, — сказав пан Підбип’ята, — та це байдуже.

— Може, дасть Бог, сам попадеться нам у руки! — вигукнув пан Володийовський.

— А от я його і бачити не хочу, — вів далі пан Заглоба. — Нехай кат ним милується. Але діяти треба обережно, аби самого починання не зіпсувати. Не може такого бути, щоб він один знав, де князівна, але я ручаюся за те, ваші милості, що безпечніше про це спитати у когось іншого.

— Можливо, наші посланці щось розвідають. Якщо тільки князь дозволить, я відберу надійних і пошлю хоч завтра.

— Князь то дозволить, але чи довідаються вони про щось, маю сумнів. Ось послухайте, ваші милості, мені сяйнула інша думка: ніж ото людей посилати чи язиків ловити, перевдягнімося самі у хлопів і вирушімо в дорогу, не гаючись.

— Ні, це неможливо! — закричав пан Володийовський.

— Чому неможливо?

— Певно, ти, ваша милость, служби військової не знаєш. Коли хоругви шикуються nemine excepto[2] , це святе діло. Хоч би навіть батьки вмирали, рицар перед генеральною битвою не проситиметься у відпустку, бо це найбільша для нього ганьба. Після битви, коли ворога розбито, можна, але не перед нею. І завваж, ваша милость: Скшетуському першому хотілося зірватись і летіти рятувати свою милоданку, але він про це навіть не заїкнувся. Здавалося б, репутацію

він має, князь його любить, а й словом не прохопився, бо обов’язок свій знає. Це, як тобі сказати, ваша милость, спільна справа, а та — приватна. Не знаю, як деінде, хоч, гадаю, скрізь однаково, але щоб у князя нашого воєводи хто-небудь, та ще й офіцер, відпустки перед битвою просив — нечувана річ! Та хоч би й душа у Скшетуського краялася на шматки — не піде він із цим до князя.

— Римлянин він і ригорист, знаю, — сказав пан Заглоба, — але якби хтось між іншим князеві шепнув, може б, він його і вас, ваші милості, відпустив.

— Та князеві й на думку не спаде таке! У нього вся Річ Посполита на плечах. Невже ти, ваша милость, гадаєш, що тепер, коли вирішуються справи такої ваги, воістину всенародні, князь чиїмись особистими перейматиметься? А навіть якби, що неймовірно, він сам запропонував відпустку, то, Бог свідок, ніхто б із нас зараз обозу не покинув, бо ми передусім не собі мусимо служити, а вітчизні нашій нещасній.

— Знаю я про це, знаю, і службу хтозна відколи знаю, а сказав я вашим милостям тому, що ця думка лиш сяйнула мені в голові, але не сказав, що вона у ній засіла. Зрештою, правду кажучи, поки війська супротивника стоять на місці, ми не багато чого виграємо, а от коли ми його розіб’ємо і він, переслідуваний, думатиме тільки про те, аби врятуватися, тоді сміливо можна у його лави затесатися і легше буде про щось довідатися. Аби тільки якнайскорше решта війська підтяглася, бо інакше ми під цим Чолганським Каменем поздихаємо. Якби усім наш князь розпоряджався, ми б уже давно були в дорозі, а князь Домінік, напевно, часто привали робить, що його й досі немає.

— Його сподіваються тут через три дні.

— Дай же Боже якнайскоріше! А сьогодні, здається, має підійти пан коронний підчаший?

— Авжеж.

Цієї миті двері відчинилися й увійшов пан Скшетуський.

Обличчя його ніби біль витесав із каменю — таким від нього віяло холодом і спокоєм.

Дивно було дивитися на це юне обличчя, таке суворе й поважне, ніби на ньому ніколи не з’являлася усмішка. Здавалося, що коли навіть його торкнеться смерть, то вже мало що у ньому змінить. Борода у пана Яна

відросла до половини грудей, і серед волосся, чорного як вороняче крило, подекуди виднілися срібні нитки.

Товариші й вірні приятелі здогадувалися про його біль, бо по ньому самому цього не було видно. Зрештою, він був притомний і на вигляд спокійний, у службі своїй жовнірській був іще пильніший, ніж завше, і здавався повністю заклопотаним майбутньою битвою.

— Ми тут, ваша милость, про твою біду говорили, котру вважаємо й своєю, — почав Заглоба. — Бог свідок, нічим і ми втішитись не можемо. Але був би це голий сентимент, якби ми тобі, ваша милость, тільки сльози лити допомагали, — от і врадилися ми кров пролити, а небогу, якщо вона ще по землі ходить, із неволі вирвати.

— Нехай нагородить вас Господь, — подякував Скшетуський.

— Підемо з тобою хоч до Хмельницького у табір, — мовив Володийовський, неспокійно поглядаючи на приятеля.

— Нехай нагородить вас Господь, — повторив пан Ян.

— Ми знаємо, — вів далі Заглоба, що ти, ваша милость, присягнув знайти її живу чи мертву, тож ми ладні хоч сьогодні...

Скшетуський, сівши на лаву, втупив очі в землю і нічого не відповів — Заглобу аж злість узяла. “Невже має намір її забути? — подумав він. — Якщо так, Бог йому суддя! Немає, мабуть, ні вдячності, ні пам’яті на світі. Але знайдуться такі, які її ще рятуватимуть, от хоч би й я, хіба що вже не дихатиму!”

У кімнаті запанувала мовчанка, яку порушували тільки зітхання пана Лонгіна. Тим часом малий Володийовський підійшов до Скшетуського й потряс його за плече.

— Ти звідкіля прийшов?

— Від князя.

— І що?

— Виходжу на ніч із роз’їздом.

— Далеко?

— Аж під Ярмолинці, якщо буде вільна дорога.

Володийовський подивився на Заглобу, і вони враз зрозуміли один одного.

— Це у бік Бара? — пробурмотів Заглоба.

— Підемо з тобою.